

ORIGINAL
ARTICLE

بررسی دو سند پزشکی از دارالشفای آستان
قدس رضوی

Investigating Two Medical Documents from
Dar-al Shafa-e Astan-e Ghods-e Razavi

Mostafa Nadim¹

1- Associate Professor, Department of History, Faculty of Literature and Humanity,
Shiraz University, Shiraz, Iran

Correspondence: Mostafa Nadim; Associate Professor, Department of History, Faculty
of Literature and Humanity, Shiraz University, Shiraz, Iran;
mos.nadim@gmail.com

مصطفی ندیم^۱

۱- دانشیار گروه تاریخ دانشگاه شیراز، دانشگاه شیراز،
شیراز، ایران

نویسنده مسئول: مصطفی ندیم، دانشیار گروه تاریخ دانشگاه
شیراز، دانشگاه شیراز، شیراز، ایران
mos.nadim@gmail.com

Abstract

Documents are important sources of investigating historical events. Most documents are official and have been written by government agents. These documents give up useful data to historians about political history. Nonetheless, politics is not always the subject of all historical documents, however, they can be significant sources in social studies.

One of these documents is about Dar-al Shafa-e Astan-e Ghods-e Razavi in Khorasan Province. This Dar-al Shafa is very old; present documents shed light on the activities of this institute in Safavid era. The number of discovered documents in Dar-al Shafa-e Astan-e Ghods-e Razavi is 35 thousands, and their subjects are medical activities, costs of Dar-al Shafa, wages of doctors and nurses and also the roster of medications. Some of these documents have been copied and published.

In this work, two documents of Dar-al Shafa-e Astan-e Ghods-e Razavi dated to the first and third of Jamadi al-Sani 1303 H.D. are investigated and analyzed. These documents address the costs, names of patients and the roster of medications. These documents have not been corrected and published until now.

Keywords: Astan-e Ghods-e Razavi, Medical Documents, Rooznameh, Sarkar Feyz Asar, Ghajars

Received: 3 Mar 2017; Accepted: 2 May 2017; Online published: 10 Aug 2017

Research on History of Medicine/ 2017 Aug; 6(3): 167-182.

خلاصه مقاله

در بررسی مسائل تاریخی از جمله منابع مهم اسناد هستند. بیشتر اسناد رسمی بوده و حکومت‌ها آن‌ها را نوشته‌اند. این اسناد اطلاعات مفیدی در مورد تاریخ سیاسی را در اختیار مورخان قرار می‌دهند اما در این میان موضوع برخی اسناد سیاسی نیست و به همین دلیل منابع مهمی در مورد بررسی‌های اجتماعی به شمار می‌روند.

از جمله این اسناد، اسناد مربوط به دارالشفای آستان قدس رضوی در مشهد است. این دارالشفای قدمت زیادی دارد و اسناد بدست آمده بیانگر فعالیت این موسسه از دوره صفویه است. تعداد اسناد کشف شده در دارالشفای آستان قدس رضوی سی و پنج هزار سند است. موضوع این اسناد فعالیت‌های درمانی، هزینه دارالشفای، دستمزد پزشکان و پرستاران و فهرست داروها است. تعدادی از این اسناد نسخه برداری شده و به چاپ رسیده است.

در این مقاله دو سند از اسناد دارالشفای آستان قدس رضوی به تاریخ اول و سوم جمادی الثانی سال ۱۳۰۳ ه.ق مورد بررسی و تحلیل قرار می‌گیرد. موضوع این اسناد مربوط به هزینه‌ها، نام بیماران و لیست داروها است. این اسناد تا کنون در جایی تصحیح و چاپ نشده است.

واژگان کلیدی: آستان قدس رضوی، اسناد پزشکی، روزنامه‌چه، سرکار فیض آثار، قاجاریه

مقدمه

یکی از منابع مهم در شناخت تاریخ اجتماعی یا دیگر موضوعات تاریخی استفاده از اسناد است. در علم تاریخ، سند خوانی یکی از مباحث مهم است که به مهارت و تجربه کافی نیاز دارد. اسناد به مورخ در آگاهی یافتن از وضعیت اقتصادی و اجتماعی دوره مورد نظر کمک می‌کند. اسناد معمولاً یا توسط حکومت وقت و سازمان‌ها و موسسات وابسته به آن نوشته شده یا غیر دولتی و غیر رسمی است. اسناد دسته اول بیشتر با موضوع تاریخ سیاسی در ارتباط است و اسناد دسته دوم در شناخت تاریخ اجتماعی کاربرد بیشتری دارند.

یکی از سری اسناد مهم در ارتباط با تاریخ پزشکی، اسناد یافته شده در آستان قدس رضوی است. در حدود بیست سال پیش در تعمیرات بخشی از مجموعه آستان قدس رضوی و در محدوده حرم تعداد زیادی سند کشف شد. تعداد این اسناد سی و پنج هزار سند است. موضوع بیشتر اسناد، حسابداری بخش‌های مختلف آستان قدس رضوی از دوره صفویه تا دوره اول پهلوی است. در این میان حدود شش هزار سند مربوط به دارالشفای آستان می‌باشد. در این مقاله دو سند از این مجموعه که تا کنون به چاپ نرسیده است از لحاظ تاریخی و اجتماعی مورد بررسی قرار می‌گیرد. تعداد ۲۷ سند از این مجموعه تصحیح شده، به چاپ رسیده است.^۱

ویژگی‌های سند

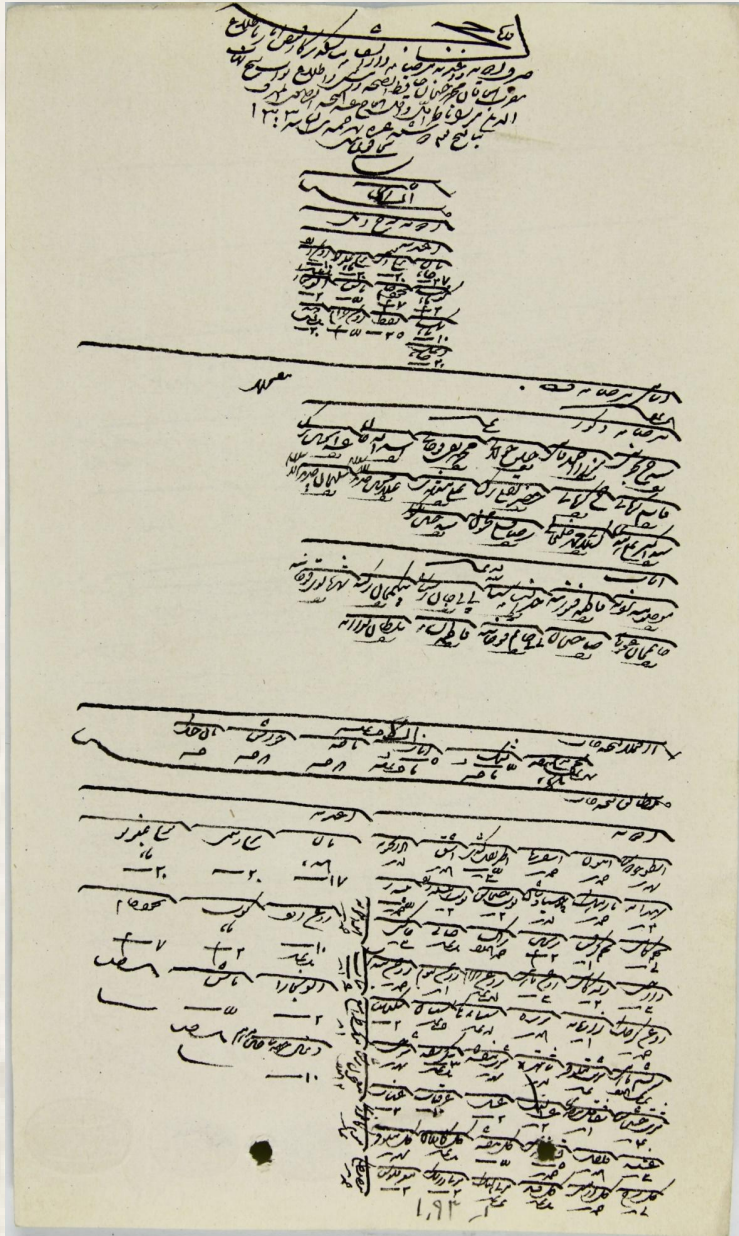
اسناد در قطع رقی است. رنگ کاغذ زرد کاهی و به احتمال زیاد از جنس کاغذ خان‌بالیغ است. برخی از اسناد تا شده است و بنظر می‌رسد به دلیل دو ستون بودن موضوع، قابلیت تا شدن داشته است. خط سند، شکسته نستعلیق دوره قاجار است و همان ویژگی‌های این خط را دارد. مهمترین این ویژگی‌ها عبارتند از:

- ۱- از نقطه کمتر استفاده شده است.
- ۲- از «آ» مدی استفاده نشده است.
- ۳- از تره گاف استفاده نشده و در تمامی کلمات «گ و ک» به صورت «ک» استفاده شده است.

۴- رسم الخط دارای هیچگونه علامت ویرایشی مانند کاما نیست. اما مهمترین ویژگی این سند استفاده از حساب سیاقی است و از آنجا که موضوع سند بیشتر حسابرسی است از این نوع حساب استفاده زیادی شده و همین مساله بر دشواری خوانش سند افزوده است.

موضوع این دو مقاله مربوط به شرح هزینه ها، دارو، غذا و دیگر اقدامات و رخدادهای دو روز در بیمارستان دارالشفای آستان قدس رضوی است. تاریخ اول مربوط به روز دوشنبه اول ماه جمادی الثانی سال ۱۳۰۳ برابر با ۱۶ اسفند ۱۲۶۴ شمسی است (تصویر ۱ و ۲). سند دوم مربوط به دو روز بعد یعنی روز سوم جمادی الثانی می باشد (تصویر ۳ و ۴). مقایسه شرح رخدادهای این دو روز، اطلاعات مفیدی را در اختیار ما قرار می دهد.

تصویر ۱. سند شماره ۱۰۹۳/۱ سند اول

متن سند : شماره ۱۰۹۳/۱ سند اول

روزنامهچه

صرف ادویه و اغذیه مرضاء دارالشفاء مبارکه سرکار فیض آثار باطلاع
مقرب الخاقان محمد حسنخان حافظ الصحة و رئیس و اطلاع نواب شیخ

شهاب

الدین میرزا ناظر اول و اقل الحاج عبدالمجید الرضوی المشرف

بتاریخ یوم دوشنبه غره شهر جمادی الثانی ۱۳۰۳

سنه تخاقوی ٹیل

نقد

جنس
ادویه بشرح ذیل

اغذیه

نان	برنج رسمی	برنج عنبربو	روغن زرد
گوشت	نخود خام	ماش	الویخارا
نمک	نفت	روغن چراغ	همیمه
ذغال			

اسامی مرضاء و غیره ۲۷ نفر

مرضاء ذکور
۱۶ نفر

سید حسن بحرینی	میرزا احمد قائمی	حسین جولایی	محمد تقی قوچانی	اسد اله خان	عبدالحسین ترک
قاسم کرمانی	حسن کرمانی	حضر تقلی ترک	علی مشهدی	غلامحسین جدیدالاسلام	سلمان جدیدالاسلام
سید اکبر علی هندی	کر بلایی محمد خلخالی	رضاقلی معنون	سید حسین مکسور		

اناث

۱۱ نفر

معصومه یزدیه	فاطمه فرزینہ	خیر النساء سیستانیہ	بی بی جان رشتی	بیگمجان ترک	شهربانو قوچانی
خانمجان عجوزہ	صاحبجان	بی بی خانم قوچانی	فتطمہ نساء	سلطان شیرازیہ	

نقد
از قرار نسخه جات

تخم مرغ نمک انار پاچه خورش نان خشک

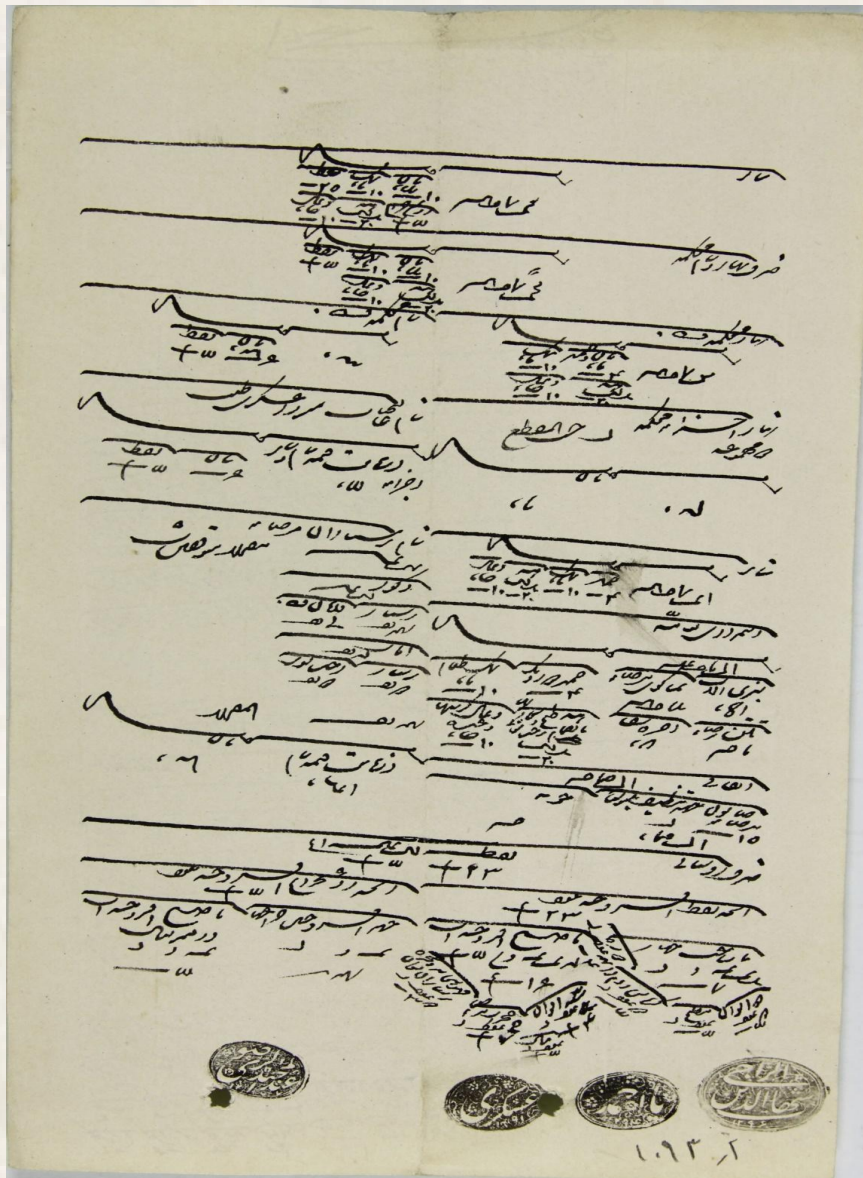
جنس

مطابق نسخه جات

اسطوخودوس	انیسون	اسفرزه	اطریفل؟	اشق	بادرنجبویه	هواجوبه
بهدانه	بارهنگ	پرسیاوشان	خشخاش پوست	هلبله زرد پوست	پیه بز	نبات
تخم کاسنی	تخم کرفس	ترنجبین	تریاک	چای	خاکشی	مشک طرابیع
دارچین	ریشه کاسنی	روغن ماهی	روغن بادام	روغن موم	روغن پیه بز	معجون ترش
روغن کرچک	رازیانه	زیره	سنا مکی	سپستان	سکنجبین	موم کافوری
سریشم ماهی	شربت نیلوفر	شاهتره	شربت بنفشه	شکر سفید	شیرخشت	مصطکی
شربت خشخاش	شقاقل مصری	عنب الثعلب	عسل	عرقیات	عنا	
عشقه	فلفل	قند روسی	گل بنفشه	گل گاوزبان	گل نیلوفر	
گل سرخ	گل ارمنی	گل قند	مریا بالنک	مریا زرشک	مغز فلوس	

اغذیه

نان	برنج رسمی	برنج عنبربو
روغن زرد	گوشت	نخود خام
الوبخارا	ماش	بیاضی
ذغال جهت ساختن مرهم		

تصویر ۲. سند شماره ۱۰۹۳/۲ صفحه دوم از سند اول

متن سند : شماره ۱۰۹۳/۲ صفحه دوم از سند اول

جنس	نقد	سایر
نان نمک نطف	۹۶۷۵ دینار	صرف نهار و شام محکمه
روغن چراغ		
ذغال		
جنس	نقد	نهار محکمه و غیره
نان نمک نطف	۹۶۷۵ دینار	
روغن چراغ		
ذغال		
شام محکمه و غیره		

جنس	نقد	جنس	نقد
نان	نقد	نان و نمک	نقد
نمک		خمیر	
		ذغال	
	شام عالیجناب میرزا عسکری طیب		نهار اجزاء محکمه
		حسب المقطع	دو مجموعه
جنس	نقد	جنس	نقد
نان	از بابت قیمت شام و سایر اجزاء	نان	
نمک	شام پرستاران مرضاء		سایر
	مقررًا متوقفین شب	جنس	نقد
	۱۸ نفر		
	ذکور ۱۴ نفر	ذغال	خمیر نمک
	پرستار دربان و غیره	هیمه	
	۸ نفر		
	۶ نفر	جنس	استمراری یومیه
	۴ نفر		نقد
	پرستار رخت شوی	ذغال کرسیها و غیره	تمباکوی مرضاء
			سبزی الات
	۲ نفر		
	۲ نفر	هیمه طبخ و بخاری ها	تتن مرضاء
		بانضمام رخت شوی	
جنس	نقد		اتفاقی
نان	از بابت قیمت شام		صابون جبهه تنظیف ملبوس مرضاء
	روغن چراغ		صرف روشنایی
	آنچه روغنچراغ افروخته میشود		آنچه نفت افروخته میشود
			۲۳ سیر و نیم
تا صبح افروخته است	جبهه افروختن چراغها	تا صبح افروخته است	تا ساعت چهار
در ممر مبال		مبال	دو مطبخ ایوان
		حجرات قهوهخانه مرضاء و حجره پرستاران نسوان	کریاس سه ایوان
		عبدالمجید الرضوی ۱۲۷۷	یا احمد ۱۲۹۶
		عسکری ۱۲۹۱	الراجی شهاب الدین ۱۲۹۶
			[مهرها]

متن سند : شماره ۱۰۹۳/۳ سند دوم

روزنامهچه

صرف ادویه و اغذیه مرضاء دارالشفاء مبارکه سرکار فیض آثار باطلاع
مقرب الخاقان محمد حسنخان حافظ الصحة و رئیس و اطلاع نواب شیخ شهاب
الدین میرزا ناظر اول و اقل الحاج عبدالمجید الرضوی المشرف
بتاریخ یوم چهارشنبه ۳ شهر جمادی الثانی ۱۳۰۳

سنه تخاقوی نیل

نقـد

جنـس

ادویه بشرح ذیل

اغذیه

نان	برنج رسمی	برنج عنبریو	روغن زرد
گوشت	نخود خام	ماش	نمک
نفت	روغن چراغ	هیمه	ذغال

اسامی مرضاء و غیره ۲۴ نفر

مرضاء ذکور

۱۶ نفر

مرضاء ذکور	۱۵ نفر	سید اکبر علی هندی	سید حسین مکسور	اسد اله خان	حسین جولایی	قاسم کرمانی
محمد تقی قوچانی	عبدالحسین ترک	حضر تقی ترک	حسن کرمانی	علی مشهدی	کربلایی محمد خلخالی	
رضاقلی مجنون	نوروز اصفہانی	غلامرضا اصفہانی				
اناث	۹ نفر	فاطمه فرزینہ	خیر النساء سیستانیہ	شهربانو قوچانی	خانمجان عجوزہ	
بی بی خانم قوچانی	صاحبجان	فاطمه نساء پرستارہ	سلطان شیرازہ			

قاسم
کرمانی که
معالجه شده
مرخص
است

[با خط
منهني جدا
شده]

[الباقی]
۲۳ نفر

المقرر از قرار ذیل
نقد
از قرار نسخه جات

تخم مرغ   پاچه   انار   خورش

جنس
مطابق نسخه جات

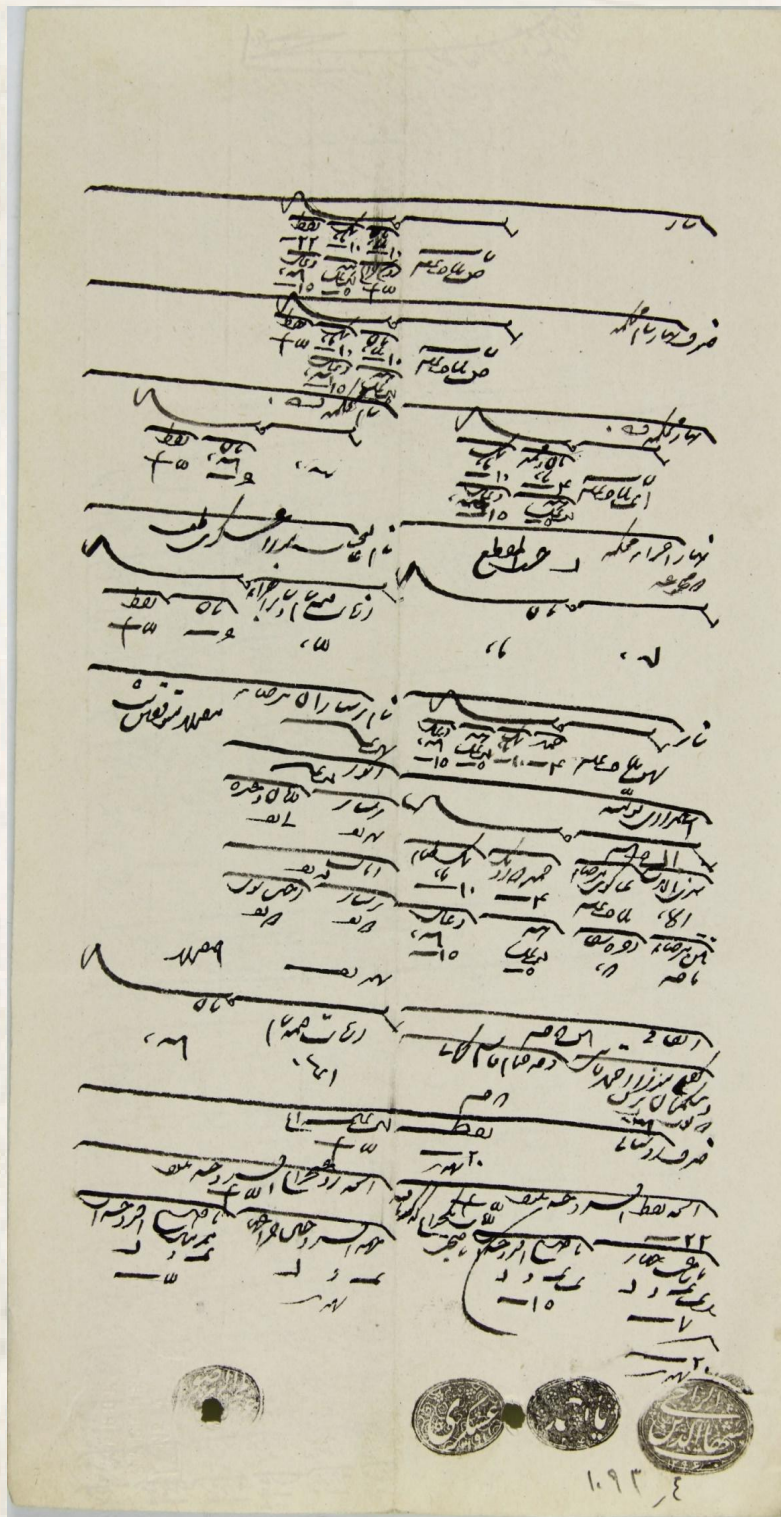
ادویه

اسطوخودوس	انیسون	اسفرزه	اصل السوس	اکلیل الملک	بهدانه
بارهنگ	بادرنجوبه	بدرک	برگ مورد	تخم کاسنی	تخم گشنیز
ترنجبین	چای	خاکشی	خارخسک	دارچین	ریشه کاسنی
روغن گل سرخ	روغن بادام	روغن ماهی	روغن کنجد	روغن بادام تلخ	ریشه بادیان
رب السوس	زرشک بی دانه	زیره	سنا مکی	سپستان	شربت نیلوفر
شکر سفید	شاهتره	شیرخشت	شقاقل مصری	شکر سرخ	عنب الثعلب
عنب	عشبه	فلفل	قند روسی	گل بنفشه	گل گاوزبان
گل نیلوفر	گل سرخ	گل زوفا	گزنگین	گنه گنه	گل خطمی
کافشه	مربا بالنگ	مربا زرشک	نبات	هواچوبه	هلیله سیاه

اغذیه

نان	برنج رسمی	برنج عنبربو
روغن زرد	گوشت	نخود خام
ماش	بیاضی	

تصویر ۴. سند شماره ۱۰۹۳/۴ صفحه دوم از سند دوم

متن سند : شماره ۱۰۹۳/۴ صفحه دوم از سند دوم

سایر	نقد	جنس	نان	نمک	نفت
			روغن	هیمه	ذغال
			چراغ		
صرف نهار و شام محکمه	نقد	جنس	نان	نمک	نفت
			هیمه	ذغال	
نهار محکمه و غیره			شام محکمه و غیره		
نقد	جنس	نقد	جنس		
	نان و خمیر		نان		
	هیمه		ذغال		
نهار اجزاء محکمه			شام عالیجناب میرزا عسکری طیب		
دو مجموعه	حسب المقطع				
نقد	جنس	نقد	جنس		
	نان		از بابت قیمت شام و سایر اجزاء		
سایر			شام پرستاران مرضاء		
نقد	جنس	نقد	مقرر متوقفین شب		
	خمیر	ذکور	نفر		
	ذغال	هیمه	پرستار دربان و غیره		
استمراری یومیه			نفر		
نقد	جنس		اناث		
سبزی الات	تمباکوی مرضاء	نمک طعام	پرستار رخت شوی		
تن مرضاء	اجره سقا	ذغال	نفر		

اتفاقی

کفن میرزا احمد قاننی	وجه حمام قاسم کرمانی	نقد	جنس
بیگمجان ترک که فوت کرد		از بابت قیمت شام	نان
صرف روشنایی			
		نفط	روغن چراغ
آنچه نفط افروخته میشود	آنچه روغنچراغ افروخته میشود		
تا ساعت چهار	تا صبح افروخته است	جبهه افروختن چراغها	تا صبح افروخته است
	[با خط منهی جدا شده است]		ممر مبال
	تا صبح یکچراغ که کسر یافته است		
الراجی	یا احمد	عسکری	عبدالمجید
شهاب	۱۲۹۴	۱۲۹۱	الرضوی
الدین			۱۲۷۷
۱۲۹۶			

نتیجه گیری

استنتاجات بدست آمده از این دو سند:

۱- تاریخی

- در بالای صفحه سند از اصطلاح روزنامهچه استفاده شده است و این اصطلاح بیانگر آن است که کاتب یا منشی هر روز وظیفه نوشتن اخبار اداری و پزشکی دارالشفای را بر عهده داشته است.

- در دوره قاجار و در زمان نگارش سند بجای اصطلاح آستان قدس رضوی از اصطلاح سرکار فیض آثار استفاده می شده است.

- در دوره قاجار تقویم و گاهشماری بر اساس تقویم ترکی بوده است و به همین دلیل در این سند سال به تقویم ترکی یا تقویم حیوانی بیان شده است. سنه تخاقوی ثیل به معنای سال مرغ است. تخاقوی در تقویم ترکی سال دهم از دوره دوازده گانه است.²

- در جایی از متن سند در مورد محل هایی که باید روشن باشد از کریاس دوم یاد شده است. همچنین در یک جا از دو ایوان و در جای دیگر از سه ایوان یاد می شود. کریاس در معماری قدیمی به معنای هشتی است و هشتی دالان یا کلیدر ورودی به حیاط خانه در معماری دوره قاجار است. از متن چنین بر می آید که دارالشفای دارای دو هشتی با پنج ایوان بوده است و در دوره قاجار و هیچ دوره ای از ایران ما چنین معماری را سراغ نداریم. پس می توان نتیجه گرفت که دارالشفای دارای دو بخش بوده است؛ بخشی با دو ایوان و بخشی با سه ایوان و هشتی یا کریاس دوم برای ورود به حیاط دیگر بوده است. از این سند چنین بر می آید که دارالشفای دارای دو ساختمان در دو حیاط جداگانه بوده است و اتفاقا در منابع تاریخی نیز به دو بخش بودن و بخش جداگانه برای زنان در دارالشفای مشهد اشاره شده است.

"مرحوم مشیرالدوله در نظم امور خاصه در ضیافت زوار و علما و شام خدام مساعی جمیله نمود

و دارالشفای سابق را که در جنب مسجد جامع بود متروک داشت و در

2- Nabaiy, 2015.

خیابان علیا متصل به باغ
وقفی سرکار فیض آثار، مریض خانه بنا نمود که جای مردان مریض از
زنان جدا و همچنین حجرات
صاحبان امراض مسریه مفروز بود.³
این مشیرالدوله، میرزا جعفرخان مشیرالدوله است که در سال ۱۲۷۹ ه.ق.
دارالشفای جدیدی را در مشهد احداث می کند. وی از اولین تحصیلکرده های
اروپایی است که در دوره ناصرالدینشاه برای تحصیل به اروپا رفتند.⁴

۲- مردم شناسی

- نام افراد : سال ۱۳۰۳ ه.ق. برابر با ۱۲۶۴ شمسی مصادف با دوره قاجار و
پادشاهی ناصرالدینشاه است. در این زمان از نام افراد و شهرت آنها که بیشتر بر
اساس اهلیت و محل سکونت است، یاد می شد. در این سند نیز شاهد استفاده از
محل زندگی افراد به عنوان شهرت هستیم. سید حسن بحرینی، قاسم کرمانی، علی
مشهدی، عبدالحسین ترک، بی بی جان رشتی و شهربانو قوچانی نمونه این نوع
نامگذاری است.

- در برخی از نامگذاری ها از نوع دین افراد استفاده شده است. غلامحسین
جدید الاسلام و سلمان جدید الاسلام از این نمونه هستند. برای توضیح بیشتر باید
گفت که در گذشته های نه چندان دور به افرادی که مسلمان می شدند برای مدتی
جدید الاسلام می گفتند و سپس در برخی از شهرها مانند شیراز این نام به جدیدی
تبدیل شد. این عنوان را بیشتر به یهودیانی که مسلمان می شدند اطلاق می کردند.
- در برخی از نامگذاری ها از نوع بیماری و یا دیگر ویژگی های افراد، به عنوان
شهرت یاد شده است و بنظر می رسد که از محل زندگی فرد اطلاعی موجود نبوده
است. مثلا سید حسین مکسور در مورد فردی است که دچار شکستگی شده است
و به همین دلیل به او مکسور می گفتند. رضا قلبی معجون بیماری است که دچار
جنون شده است. احتمالا از محل سکونت این افراد اطلاع کافی در دست نبوده
است و یا همراهی نداشته اند یا اینکه سختی بیماری آنها به گونه ای بوده است که
نمی توانستند محل خود را بازگو کنند. در مورد رضا قلبی معجون می توان این
حدس را زد و اینکه او دچار جنون شده و از محل زندگی خود بی خبر بوده است.
- در یک مورد برای نامگذاری فرد از یکی از ویژگی های او یعنی سن استفاده
شده است. خانمجان عجوزه نام یکی از بیماران است و بنظر می رسد که به دلیل
سن بالای او از او با عنوان عجوزه یاد شده است.

- استفاده زوار از دارالشفاء : نام بیماران بیانگر آن است که بیشتر این افراد از
زائران حرم رضوی بوده اند. شهرتهایی چون بحرینی، قوچانی، کرمانی، هندی،
خلخالی، یزدی، رشتی، سیستانی، شیرازی و اصفهانی بیانگر این موضوع است.
- نسبت بیماران مرد و زن : تعداد بیماران مرد در روز اول ۱۶ نفر و تعداد زنان
۱۱ نفر است. در روز دوم تعداد مردان ۱۵ نفر و تعداد زنان ۹ نفر است. اگرچه
تعداد این دو سند برای رسیدن به یک نتیجه کلی کافی نیست اما بنظر می رسد که
تعداد بیماران مرد ۴۰٪ بیشتر از زنان است و مردان بیشتر از زنان در معرض بیماری
قرار داشتند. آمارهای امروز نیز بیانگر این مدعا است.

- مقایسه اسناد در این دو روز نشان می دهد که نام سه نفر از بیماران مرد در روز
اول، در روز دوم مشاهده نمی شود. میرزا احمد قائنی، غلامحسین جدید الاسلام و
سلمان جدید الاسلام. از این میان بنا به نوشته سند دوم میرزا احمد قائنی فوت می
کند و بنظر می رسد که دو نفر دیگر مرخص شده اند. در مقابل دو بیمار به نامهای
نوروز اصفهانی و غلامرضا اصفهانی به جمع بیماران اضافه شده اند.

- در مورد بیماران زن باید گفت که در لیست بیماران زن در روز دوم نام
بیگمجان ترک و بی بی جان رشتی مشاهده نمی شود و از سند دوم بر می آید
که بیگمجان ترک فوت کرده است و بنظر می رسد که بی بی جان رشتی از
بیمارستان مرخص شده است.

- در سند اول نام یکی از بیماران زن بصورت فطمه نساء نوشته شده است و در
سند دوم همین نام بصورت فاطمه نساء پرستاره نوشته شده است. بنظر می رسد که

کاتب در نوشتن نام بیمار اشتباه کرده است و به جای "ا" "ت" "ن" نوشته است. نکته دوم آنکه احتمالاً این فرد یکی از پرستاران بیمارستان بوده است که در آخر نامش از شهرت پرستاره استفاده شده است.

- در سند دوم آمده است که قاسم کرمانی را به حمام می برند. در واقع در بین ۲۷ بیمار با کسر دو متوفی، در طی دو روز تنها یک نفر را به حمام برده اند. این مساله پیش از همه به مشکل حمام و نبود حمام بزرگ در بیمارستان بر می گردد و احتمالاً بیمارستان دارای حمام کوچکی برای استفاده بیماران در صورت ضرورت بوده است.

- در مورد روشنایی محیط دارالشفاء در شب از دو مایه نفت و روغن چراغ استفاده می شده است که در آن زمان رایج بوده است.

۳- تغذیه ، بهداشت و پزشکی

- به داروهای گیاهی ادویه گفته می شد.

- در تعریف اغذیه ابزار و ملزومات آشپزخانه نیز جز لیست اغذیه آمده است. به عنوان نمونه نفت (در سند نطف آمده است) روغن چراغ، هیمه و زغال (در سند ذغال آمده است) جز اغذیه است.

- نوع خوراکی ها و محصولات غذایی به کار رفته در هر دو سند به فاصله دو روز نشان می دهد که دارالشفای آستان قدس رضوی برای آن زمان از محصولات غذایی و خوراکی های بسیار خوب در حد و اندازه اعیانی استفاده می کرده است. در مردم شناسی تاریخی خوراکی های ایران تا دوره معاصر و دوره پهلوی دوم قوت اصلی مردم نان و گوشت بوده است و استفاده از برنج در سید غذایی رایج نبوده است. معمولاً ایرانیان در اعیاد و جشن ها از برنج استفاده می کردند و وجود انواع چلاو و پلاو در لیست خوراکی های ایرانیان در دوره قاجار مخصوص طبقه اعیان و اشراف و به ویژه دربار بوده است.⁵

در شهرهای بزرگ، خانواده های اعیانی در هفته دو بار در دوشنبه و پنج شنبه شبها برنج می خوردند.

با این مقایسه باید گفت که در لیست خوراکی های دارالشفاء در هر دو روز از برنج رسمی و برنج عنبربو که برنجی مرغوب به شمار می رفته استفاده می شده است.

- بررسی سند نشان می دهد که در دارالشفاء از زغال هم برای گرم کردن محیط، هم بخت و پز و هم دارو استفاده می شده است.

در توضیح بیشتر باید گفت که در گذشته های نه چندان دور زغال در خانه ها استفاده زیادی داشته است و در مطبخ یا آشپزخانه، محلی به نگهداری زغال اختصاص داشته است. در شیراز به این محل کته زغالی می گفتند. در دوره قاجار و تا پیش از استفاده از برق و گاز، در هر محلی در بازارچه ها حتما مغازه زغال فروشی وجود داشته است و این به دلیل استفاده زیاد مردم از زغال بوده است. در مورد ارزش زغال باید گفت که زغال نسبت به هیمه گرانتر بوده است و در زغال فروشی ها انواع زغال برای مصارف گوناگون عرضه می شده است. با این حال زغال دو مصرف اصلی داشته است، یکی برای گرم کردن محیط اتاق و دیگری برای کشیدن قلیان و یا دیگر دخانیات.

بررسی این سند نشان می دهد که زغال برای دارالشفاء هر دو مصرف را داشته است و از آنجا که از تنباکوی بیماران یاد شده است باید گفت که قلیان برای بیماران و پزشکان و خدمه تهیه می شده است و می دانیم که مصرف قلیان در دوره قاجار بسیار رایج بوده است. چنانکه گفته شد از متن سند چنین بر می آید که از زغال به عنوان دارو نیز استفاده می شده و البته منظور خاکستر زغال است.

- برای نظافت از صابون و چوبه استفاده می شده است. در توضیح بیشتر باید گفت که در دوره قاجار و دوره پهلوی دوم در شهرهای بزرگ ایران کارگاههای متعدد صابون سازی وجود داشت و صابون برخی از شهرها مانند قم کیفیت بهتری داشت. در ایران آن زمان در کنار صابون برای شست و شوی رخت و لباس از پودرهای مخصوصی استفاده می شد که معروفترین آنها پودر چوبه بود. در برخی از شهرها مانند شیراز به این پودر چوبک می گفتند و به دلیل اهمیت و رواج چوبک فامیل هایی با این عنوان در شهرهای جنوبی وجود داشت. چوبه یا چوبک در اصل گیاهی درختچه ای است که پوست آن را ساییده و از آن برای شست و

شوی لباس استفاده می کردند. به همین دلیل به آن گیاه صابونیه و گلیم شوی نیز گفته می شد.

- در مورد تعداد خدمه باید گفت که تعداد آنها ۲۲ نفر بوده است که ۱۸ نفر مرد و ۴ نفر زن بودند. در بین خدمه مرد ۸ نفر پرستار و ۶ نفر دربان و غیره بوده اند و در بین خدمه زن ۲ نفر پرستار و ۲ نفر رخت شوی بودند.

سپاسگزاری

با سپاس از مرکز اسناد آستان قدس رضوی و جناب آقای حسین زاده که این دو سند را در اختیار نویسندگان قرار دادند.

References

- Azari Gh. [*Tarikhe Pezeshki Novin Mashhad*]. Tehran: Daneshgah Azad Eslami; 2016. [in Persian]
- Etemadolsaltane MH. [*Matlaol Shams*]. Tehran: Farhangsara; 1983. [in Persian]
- Hoseynzade S, et al. [*Darolshafaye Razavi dar gozare zaman*]. Mashhad: Astane Ghods; 2016. [in Persian]
- Nabaiy A. [*Ghahshomari dar Iran*]. Tehran: Samt; 2015. [in Persian]
- Mirza Ghajar N. [*Khorak haye Irani*]. Tehran: Daneshgah Tehran; 2010. [in Persian]

